

USAWIDI WA VITOMEIO VYA KAMUSI

J.G. Kiango

Lengo la Makala

Lengo la makala hii ni kuelezea taarifa muhimu za kuingiza kwenye kamusi wakati wa kusawidi kitomeo. Mada hii imekwisha zungumziwa na Wanaleksikografia wengine kama vile Zgusta (1971), Al-Karimi (1977), Singh (1982), Hartmann (1983), Bartholomew (1983), Landau (1989), Mdee (1995) na Kiango (1995). Wako wengine wengi ambao hawakutajwa hapa ambao wamechangia mada hii kwa namna moja au nyingine.

Makala inajaribu kuelezea kwa ufupi na kwa njia nyepesi miongozo iliyotolewa kwenye kazi zilizotangulia, ili kumsaidia mwanafunzi wa leksikografia kuelewa dhana za msingi kwa urahisi.

Pamoja na maelezo ya ujumla ya kinadharia yanayohusu kipengele hiki, mwandishi anayaelekeza maelezo hayo kwenye utungaji wa kamusi za Kiswahili. Kwa hali hiyo, mwandishi anatumia uzoefu wake kwenye uwanja huu kumwelekeza msomaji na mwanafunzi wa leksikografia njia na taarifa ambazo zinaelekea kuwa mwafaka zaidi kwa utungaji wa kamusi za Kiswahili.

Utangulizi

Lengo la mtunga Kamusi ni kutengeneza Kamusi bora itakayowafaa watumiaji. Lengo hili ni zuri lakini sio rahisi kufikiwa kwa kiwango cha juu kwa sababu kadhaa. Kwa upande wa utengenezaji wa kamusi ya lugha moja (kamusi wahidiya) baadhi ya matatizo yanayokwamisha ni kwamba maana za maneno ni telezi na hazina sifa imara. Kwa mfano hakuna neno lenye maana ileile katika mazingira mawili tofauti. Pili, hakuna visawe kamili katika lugha. Na tatu, kazi ya kutafsiri dhana sio rahisi na hasa unapotumia kanuni ya uandikaji kamusi kwamba maelezo yawe mafupi, wazi na yasiyo na utata wowote ili kumwezesha mtumiaji kupambanua kati ya dhana moja na nyingine. Kwa upande wa utengenezaji wa Kamusi ya lugha mbili (Kamusi thaniya), baadhi ya matatizo yanayokwamisha ni kwamba mfumo wa dhana sio sawa katika lugha mbili tofauti au zaidi. Pili, vikoa vya maana vinavyotakiwa kutolewa si sawa kila wakati katika lugha mbili tofauti. Na tatu, hakuna ulinganifu kamili wa maana kati ya maneno yanayolingana katika lugha mbili tofauti au zaidi.

Lengo la pili la mtunga Kamusi ni kujaribu kukidhi haja ya watumiaji. Kwa hiyo, mtunga Kamusi anatakiwa ajue watumiaji wanaporejea kwenye Kamusi wanatafuta taarifa gani. Baada ya ugunduzi huo ndipo afikirie jinsi ya kuingiza taarifa hizo kwa makini katika Kamusi ili mtumiaji aweze kunufaika. Hulbert (1968:99) kutokana na uzoefu wake anasema kuwa "mara nyingi watu wakirejea Kamusi wanafanya hivyo ili kujifunza maana ya neno ambalo ni geni kwao; lakini

mara nyingi pia nia yao ni kutafuta tahajia sahihi na matumizi (kama ni rasmi, sio rasmi, kiufundi, semi, n.k.).

Dhana ya Kitomeo/Kidahizo

Kidahizo ni neno lililoingizwa katika Kamusi lenye chapa iliyokoza linalowekwa kwenye pambizo ya kushoto ya ukurasa, likiwa pekee bila maelezo ya maana, sarufi, matamshi n.k.

Kitomeo ni kidahizo kikiwa na taarifa zote hizi ambazo zinatafutwa na mtumiaji. Yaani tahajia, matamshi, historia ya neno, aina ya neno kisarufi, fasili za neno, uwanja/kiwango cha matumizi, minyambuliko na mengineyo.

Madhumuni ya mwandishi wa makala hii ni kujaribu kutumia uzoefu wake katika kazi hii, na uzoefu wa wataalamu wengine kuonyesha jinsi taarifa hizi zinavyoweza kuonyeshwa kwa utaratibu unaofaa katika kusawidi vitomeo vya Kamusi.

Taarifa muhimu za Kuingiza kwenye Kamusi

Kidahizo

Uchaguzi wa vidahizo vya kuingizwa katika Kamusi utategemea mambo kadhaa. Mambo hayo ni pamoja na kufikiria ukubwa wa Kamusi na aina ya Kamusi. Kuhusu ukubwa wa Kamusi, mtungaji lazima afikirie kama kamusi inakusudiwa kuwa ndogo, ya kadri, kubwa kiasi au kubwa kabisa. Kadhalika itakuwa ni pamoja na kufikiria kama Kamusi hiyo itaingiza msamiati wote wa lugha au itachagua msamiati wa aina fulani tu. Kwa mfano kuingiza msamiati unaotumika sasa na kuacha ule wa zamani; msamiati wa lahaja sanifu au wa lahaja zote. Kuhusu aina ya kamusi mtunga kamusi anatarajiwa kufikiria watu watakaoandikiwa kamusi hiyo na nyanja zitakazoshughulikiwa. Kwa hiyo, kutakuwa na maswali kwa mfano, "Je kamusi itakuwa ya jamii nzima ya lugha au itawahusu watoto wa shule, makarani n.k?. Je, kamusi itashughulikia nyanja zote au itakuwa ya uwanja fulani tu kama vile Sayansi, Ufundi, Jiografia, au Uchumi?. Uamuzi ukishafikiwa katika masuala haya yaliyotajwa hapo juu utakuwa ni kiongozi kikubwa katika kuchagua nini kiingizwe na nini kiachwe.

Baada ya kufikia uwamuzi kuhusu hali ya Kamusi itakayokuwa, kazi inayofuata ni kukusanya maneno (vidahizo) vya kuingiza. Mtunzi wa kamusi anashauriwa asitegemee kichwa chake tu. Ni vema atalii sehemu mbalimbali. Hizi ni pamoja na kuangalia kamusi zilizotangulia, orodha za maneno zilizohifadhiwa, maandishi mbalimbali, magazeti, na vitabu vya nyanja na fani mbalimbali. Hii ina maana kuwa maktaba itakuwa ni sehemu muhimu ya mtunga Kamusi. Kwa upande wa msamiati kutoka magazetini ni vema kuuchunguza kama msamiati umekwishapata mashiko. Utaratibu wa kujenga kamusi mpya juu ya kamusi za zamani ni wa kawaida. Hulbert (1968) anaripoti kuwa Johnson alitumia sana Kamusi ya Bailey; Webster alitumia Johnson; Kamusi ya *Century* imetoa shukrani kwa kutumia Kamusi ya Ogilvie na *The America College Dictionary*

imedokeza kuwa wahariri wake wametumia Kamusi ya *Century, Dictionary of American English* na kamusi kadhaa za ufundi. Pamoja na hayo Hulbert (1968:47) anaongeza kusema kuwa "Utoaji wa kamusi bora za kisasa hutokana na ukweli kwamba ni mazao ya akili nyingi zilizofanya kazi pamoja kwa kipindi cha miaka mingi". *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981) ni kamusi ya kawaida na ilitarajiwa kuingiza msamiati wa kawaida na ulio sanifu. Kwa hiyo uingizaji wa msamiati wa lahaja kwenye kamusi hii kama alivyobaini Mdee (1995) ilikuwa ni ukiukaji wa kigezo muhimu walichojiweka.

Vidahizo Homonemia na Polisemia

Mtunga kamusi anashauriwa kuwa na makini katika kuingiza vidahizo homonemia na polisemia. Kidahizo polisemia ni neno ambalo lina maana nyingi ila tu maana zao zinakaribiana au kuna uzi unaoziunganisha. Kwa hiyo basi katika uingizaji, maana hizo zisiingizwe kila moja pekee kama vitomeo kamili, ila neno hilo liingizwe mara moja tu na maana zake zote ziwekwe chini yake. Njia hii ni bora zaidi kuliko ile ya kuunda kitomeo kamili kwa kila maana kwa sababu uhusiano uliopo baina ya maana hizi unaweza kudhihirika kwa urahisi

Mf. 1 **shambulia** kt: 1. kutumia kitu kama vile silaha, fimbo, ngumi n.k. ili kupiga mtu agh. adui.
2. tolea mtu maneno makali; tukana, (TUKI, 1981: 253).

Pili, kidahizo homonimia ni neno ambalo lina maana nyingi na zinatofautiana kabisa na hakuna hata uzi wa kuzihusisha. Inapendekezwa kuwa vidahizo kama hivi ni vema viingizwe mara nyingi kulingana na idadi ya maana zake na kufanya vitomeo pekee kamili.

Mf. 2 **seli**¹ ji uuzaji wa bidhaa, k.v., dukani kwa bei ya chini kuliko bei yake ya kawaida.
seli² ji chumba cha mfungwa katika gereza
seli³ ji chanzo asili cha nguvu ya kitu.
(TUKI 1981:251)

Hata hivyo, uingizaji wa vidahizo homonemia kama vitomeo kamili tofauti unaweza kufanywa kwa mitindo miwili tofauti. Mtindo wa kwanza ni kama ule uliotumiwa katika *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981: 81; 25)

Mf. 3 **hodhi** ji (A); **seli** ji (A).....
hodhi ji.(B); **seli** ji (B)
hodhi ji (CH).....; **seli** ji (CH)

Mtindo wa pili ni kama ule uliotumiwa na Hornby (1974: 325, 377) kama ifuatavyo:

Mf. 4	flag ¹	n	;	grave ¹	adj.....
	flag ²	n	;	grave ²	n
	flag ³	n	;	grave ³	n
	grave ⁴	vt			

Hata hivyo katika toleo la pili la KKS ambalo liko karibu kutoka, mtindo wa pili umetumika. Mabadiliko haya yamefanyika baada ya kubaini kuwa mtindo wa pili unaokoa nafasi.

TAHAJIA:

Tahajia ni mwendelezo wa neno kwa kutumia herufi zinazowakilisha sauti zinazounda neno hilo. Katika kamusi ya lugha ya Kiswahili kunatakiwa kuwe na vigezo maalum vya kufuata ili kuwe na msimamo katika suala la tahajia. Tofauti za matamshi katika lahaja mbalimbali zinasababisha tofauti za tahajia. Kwa hiyo, kuwe na kigezo cha uchaguzi. Katika *Kamusi ya Kiswahili sanifu* (1981), matamshi sanifu ndio yalioongoza uteuzi wa tahajia za vidahizo vilivyoingizwa. Toleo la kwanza la KKS limeonyesha wakati mwingine tahajia zaidi ya mbili. Katika toleo la 2 lijalo, Wanaleksikografia wameonyesha tahajia moja tu sanifu. Pale ilipoonekana kuna namna ya pili ambayo inakubalika kimsingi kuwa nayo ni sanifu, basi pia imeonyeshwa. Pili, matatizo yanaweza kujitokeza katika maneno yaliyotoholewa kutoka lugha za kigeni. Inafaa tahajia ambayo inatumika kwa kiwango kikubwa katika maandishi rasmi ndiyo ichukuliwe. Lipo suala pia la maneno maunganifu. Uandikaji wa maneno haya unaweza kuwa wa mtindo wa **nenokisarufi** yaani kuandika neno mojamoya kwa mfano: **piga ramli, piga maji, piga kasia** au kwa kuyaandika kwa mtindo wa **nenokisemantiki** yaani kwa kuzingatia kipashio cha maana. Kwa mfano **pigamaji, pigaramli, pigakasia**.

Hata hivyo, upo utaratibu wa kuweka kistari kati ya maneno kwa mfano piga-maji; piga-ramli; piga-kasia. Mtindo mmoja ukichaguliwa ufuatwe huohuo tu. Katika warsha ya kudurusu *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* iliyofanyika 1993, tulikubaliana kuwa tutumie utaratibu wa neno kisemantiki. Zaidi ya hayo, mabadiliko ya tahajia yanayotokea kwa ajili ya kuonyesha wingi yanaweza kudokezwa ndani ya vitomeo au kutolewa maelezo katika utangulizi.

Matamshi

Tunapozungumzia kipengele cha matamshi katika kitomeo tunamaanisha zile alama zinazowekwa baada ya kidahizo ili kumwongoza mtumiaji wa kamusi aweze kukitamka kama inavyotakiwa. Alama hizi au mwongozo huu mara nyingi haumsaidii sana mzawa wa lugha kwani sauti za lugha yake anazifahamu vizuri ila tu pale panapotokea namna tofauti za matamshi. Mara nyingi mtu anayejifunza lugha ndiye anayenufaika zaidi na mwongozo huu.

Kimsingi lugha huweza kuwa na matamshi tofauti ya maneno. Lloyd (1962:69) anasema katika Kiingereza kwa mfano, kuna tofauti za matamshi kati

ya wilaya na wilaya na hata darasa na darasa. Vile vile ziko tofauti za matamshi zinazotokana na tofauti za kijamii na kimaadili.

Hali hii inajidhihirisha vilevile kwenye lugha ya Kiswahili, na sababu mojawapo ni kuwa na lahaja tofauti. Kwa hiyo maneno mengi yana matamshi sanifu na ya lahaja.

Mf. 5 Kisanifu Lahaja

chakleti	chakeleti, chakuleti, chokoleti
angalao	angaa, angao, ngaa
dazeni	darzeni, darzan
forosadi	forsadi, fursadi

(Mdee 1995:43)

Mbali na ukweli kwamba zipo tofauti mbalimbali za matamshi, Kamusi ichague aina moja bora ya matamshi kwa vile sio rahisi kuonyesha matamshi yote. Kenyon, J. akinukuliwa na Sledd (1962:70) aliwahi kusema kwamba: "ni jukumu la kamusi inayoonyesha matamshi kuonyesha iwezekanavyo matamshi yanayotumika kwa sasa katika matumizi bora badala ya kulazimisha matamshi ya aina gani yawe" Kuhusu matumizi bora, Kenyon, J. anamaanisha matumizi ya lugha rasmi. Imani iliyopo ni kwamba "matamshi rasmi ni mazuri zaidi na yanayofaa kuingizwa kwenye kamusi". Katika kupata ubora wa kazi ni vema mtunga kamusi ashauriane na wataalamu wengine wakati ugumu wowote unapojitokeza.

Ipo tofauti ya umuhimu wa kuonyesha mwongozo wa matamshi kati ya lugha ya Kiingereza na Kiswahili. Katika lugha ya Kiingereza hakuna uwiano wa matamshi na tahajia, wakati katika Kiswahili, kuna uwiano mkubwa wa matamshi na tahajia. Katika Kiingereza, konsonanti na irabu zinaweza kusimamia sauti mbili tofauti au zaidi. Kwa mfano:

Mf. 6 Konsonanti [k] kama inavyosikika katika /kaka/kitahajia inaweza kuonyeshwa kama [c] kama katika /cat/au [K] kama katika /kit/.

Mf. 7 Irabu [a] kama inavyosikika katika /ada/, kitahajia inaweza kuonyeshwa kama [u] kama katika /up/ au [o] kama katika /come/ au [er] kama katika /permission/.

Katika Kiswahili, hakuna msigano kama huu. Konsonanti na irabu zinawakilisha sauti moja moja na hivyo kuleta mshikamano mzuri kati ya sauti na tahajia.

Kwa hiyo, kwa vile upo msigano kati ya sauti na tahajia katika lugha kama vile Kiingereza, umuhimu wa kuonyesha mwongozo wa matamshi upo. Lakini,

kwa vile hakuna msigano kati ya sauti na tahajia katika Kiswahili, mwongozo wa matamshi sio wa lazima.

Kategoria za Maneno

Katika sehemu hii kazi ya kufanya ni kuonyesha kila kidahizo kiko katika kategoria gani. Hii ina maana kwamba ni kuonyesha kidahizo hicho ni cha aina gani ya neno kisarufi. Aina ya neno huonyeshwa mbele ya kidahizo chenyewe kwa kutumia vifupisho vilivyokubalika katika uandishi wa kamusi. Katika Kamusi ya TUKI (1981) vifupisho vifuatavyo vimetumika: jina (ji); kitenzi (kt); kivumishi (kv); kielezi (ki); kiingizi (ki); kiunganishi (ku). Maelezo kuhusu maana na matumizi ya vifupisho inafaa yatolewe katika utangulizi.²

Yako mambo mengine ambayo yanatakiwa yaonyeshwe. Kwa mfano ni vema kuonyesha taarifa za uhusika za kitenzi. Yaani, kuonyesha kama kitenzi kinachukua shamirisho (elekezi) au hakichukui shamirisho (sio elekezi)³ Hata hivyo vitenzi vingine vinaweza kuchukua sifa zote mbili. Kadhalika vitenzi vingine hubadili uhusika⁴ kutokana na kubadilika kwa maana katika mazingira tofauti. Kwa mfano neno "paa":

- Mf. 8 **paa**¹ kt ondoa magamba ya samaki. Kitenzi hiki huchukua shamirisho kwa mfano: "paa **samaki**"
- paa**² kt enda hewani. Kitenzi hiki hakichukui shamirisho bali vielezi mfano: paa **hewani**; paa **juu**
- paa**³ kt kuchukua baadhi ya makaa ya moto kutoka mekoni. Kitenzi hiki huchukua shamirisho mfano: paa **mkaa mekoni**.

Kwa hiyo, neno **paa** linaweza kupewa taarifa za uhusika kama ifuatavyo:

- Mf. 9 **paa**¹ kt [ele]
paa² kt [sie]
paa³ kt [ele]

Taarifa nyingine za kisarufi zinaweza kuingizwa pia. Kwa mfano katika majina (ji) unaweza kuonyesha kama nomino hiyo inahesabika kitarakimu au haihesabiki kitarakimu. Zaidi ya hayo unaweza kuonyesha ikiwa kivumishi (kv) kinatumika kama prediketa mfano: Juma ni **mwadilifu** au katika mazingira ya kuonyesha sifa tu mfano Mtoto **mwadilifu**. Uainisho huu ni wa msingi hasa kama kamusi inakusudiwa kusaidia wale wanaojifunza lugha hiyo. Umuhimu wa uainisho huu unatokana na ukweli kwamba vipo vivumishi ambavyo huweza kutumika kwa njia zote mbili na vingine kwa njia moja tu.

Uwanja/Kiwango cha Matumizi

Katika sehemu hii, maneno (vidahizo) huelezwa nafasi zao katika jamii inayotumia lugha hiyo. Kwani kila neno lina dhima na wasifu wake katika mfumo mzima wa lugha. Mambo yafuatayo yanaweza kuonyeshwa.

- (a) *Wakati*: Ni vizuri kuonyesha kama neno hilo ni:
-a kale; -siotumika, -siofaa; -a kutoweka n.k.
- (b) *Uwanja wa Matumizi*: Maneno mengine ni vyema yaonyeshwe wapi yanatumika zaidi; katika uwanja au fani gani; kwa mfano: Sheria, Michezo, Elimu, Mimea, Kibaharia, Kishairi n.k
- (c) *Nafasi ya kijamii/kiwango cha matumizi*: Inafaa kuonyesha kiwango cha matumizi cha neno hilo katika darajia ya lugha. Kwa mfano neno hilo ni rasmi, sio rasmi -a semi, -a mitaani n.k.
- (d) *Nafasi Kijiografia*: Ni vyema kutaja neno hilo hutumika sehemu gani zaidi katika nchi. Kama ni lahaja taja ni lahaja gani. Au unaweza kutaja eneo lenyewe kwa mfano Kenya, Tanzania Bara, Tanzania Visiwani.

Uchaguzi wa neno lipi lipewe taarifa hizi na lipi lisipewe utatokana na mtunga kamusi na vigezo vyake. Hata hivyo ikumbukwe kuwa taarifa zote hizi huwezi kuzishindilia kwenye neno moja. Neno linaweza kupewa taarifa moja au mbili kulingana na sifa muhimu inayojitokeza. Ili kuziingiza taarifa hizo, mtunga kamusi atawajibika kuunda vifupisho (misimbo) ambavyo atavitumia kudokeza taarifa hizo. Utaratibu huu ni muhimu kwani unaokoa nafasi. Maana za misimbo hiyo zielezwe kwenye utangulizi. Hapa tunayo mifano michache inayoonyesha jinsi ya kuonyesha sifa hizo katika vitomeo. Mifano imenukuliwa kutoka *Kamusu ya Kiswahili Sanifu* (1981).

Mf. 10 **abwali** ji (ksh)
 aalimu ji (kd)
 akida ji (kz)
 amrawi ji (kb)
 usa ji (kb)

ufunguo: ksh - kishairi
 kd - kidini
 kz - kizamani
 kb - kibaharia

Historia ya Neno

Nia ya kipengele hiki ni kuonyesha asili ya neno. Hii inatokana na ukweli kuwa lugha zinapokutana hukopeshana maneno. Kwa hali hii upo uwezekano wa kuwa na msamiati ambao asili yake ni lugha nyingine kabisa. Zaidi ya hayo, huenda neno hilo huko linakotoka lilikuwa na umbo tofauti na maana tofauti. Kwa hiyo, mafanikio ya kipengele hiki yatatokana na utafiti wa historia ya isimu ikizingatiwa asili ya maneno na mabadiliko ya sauti na maana kutoka kipindi kimoja hadi kingine. Sehemu hii ni ngumu kwani inategemea hazina ya maandishi iliyopo. Ikiwa ugumu utajitokeza ni afadhali kuruka kipengele hiki ili usiharibu ubora wa kamusi. Kama kipengele hiki kitaingizwa ni vizuri kujuliza maswali kadhaa:

- (i) Katika kufuatia historia ya neno, je, utarudi nyumba kiasi gani?
- (ii) Je, utafuatilia njia zote ambazo neno limepitia? Kwa mfano maneno mengine ya Kiswahili yaliyotokana na Kilatini kupitia Kireno na Kiingereza kabla ya kuingia kwenye Kiswahili.
- (iii) Je, huko lilikoanza lilikuwa na maana gani? Kwa mfano neno **stesheni** lilipoanza huko Ufaransa lilikua na maana ya kituo cha meli. lakini sasa hutumika kama kituo cha gari moshi.¹
- (iv) Ni vyema pia kuelewa kama neno hilo ni la kuazima au la kibantu au familia nyingine za lugha za Afrika kama vile Nilotiki, Hamitiki, Semitiki n.k.

Na yale maneno ambayo huna uhakika nayo inafaa yatengwe. Hulbert (1968:57) anadokeza kuwa "katika baadhi ya kamusi za siku hizi, taarifa hii inawekwa mwishoni mwa kitomeo na katika vitabu vidogo imeachwa kabisa". Mtumiaji wa kawaida wa lugha anaweza kuona sehemu hii haina maana, lakini inaweza kuonyesha mambo yanayohusu historia ya utamaduni wa watu fulani. Kamusi za Kiswahili zimeruka kipengele hiki sio kwa sababu hakihusiki ila sababu mojawapo ni kwamba hakujafanyika utafiti wa kutosha wa kufuatilia historia za maneno tuyatumiayo. Tunayo maneno mengi yaliyotokana na Kiarabu, Kihindi, Kiingereza, Kireno, Kichina, lugha za kikabila n.k. Hata hivyo, ni ukweli kuwa kuna haja ya kufanya utafiti wa kutosha kabla ya kuingiza kipengele hiki.

Fasili za Maneno

Fasili ya neno (kidahizo) ni maelezo yanayotaja sifa bainifu za kitu kinachotajwa ili kukitofautisha au kukipambanua miongoni mwa vitu vingine.

Kabla fasili hazijatolewa, upo umuhimu wa kuchunguza na kuona neno hilo lina maana ngapi kwa kuzingatia tofauti muhimu zinazojitokeza. Kisha kutafuta jinsi ambavyo maelezo yatatolewa kwa kila maana.

Katika kueleza maana, mambo muhimu ya kuzingatia ni kama yafuatayo: Kwanza, maelezo yataje **aina ya kitu** (jamii yake) na sifa za ujumla za kitu hicho. Pili, maelezo yaonyeshe sifa zake za kipekee zinazotofautisha kitu hicho na jamii nzima. Tunapozungumzia jamii, ni kama vile ndege, chombo, kitu, kinywaji,

mnyama, mtu, mdudu, kifaa, mahali, mmea, kazi n.k Katika kueleza upekee, unaweza kuelezea mambo yafuatayo: kwanza umbo lake yaani kama ni bapa, jembamba, pana, duara, pia, pambetatu, refu, fupi au nene. Pia, unaweza kutaja kitu hicho kimetengenezwa na nini; mfano chuma, shaba, udongo, miti au mmea (mnazi, ulanzi, katani, pamba). Tatu, maelezo yataje kazi yake katika jamii. Tuangalie mifano michache kutoka *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981).

- Mf. 11.
1.	kisu ji vi -	chombo kirefu kiasi cha madini ya chuma au bati kilicho bapa na chenye makali upande mmoja kinachotumiwa kwa kukatia.				
2.	yombiyombi ji	ndege mkubwa mwenye mdomo mpana na kichwa cheusi na manyoya mekundu kifuani.				
3.	kisima ji vi-	<table border="0"> <tr> <td style="vertical-align: top;">1.</td> <td style="vertical-align: top;">mahali palipochimbwa na kutoa maji kwa ajili ya matumizi.</td> </tr> <tr> <td style="vertical-align: top;">2.</td> <td style="vertical-align: top;">mahali palipochimbwa na kutoa kitu kioweve kama vile mafuta.</td> </tr> </table>	1.	mahali palipochimbwa na kutoa maji kwa ajili ya matumizi.	2.	mahali palipochimbwa na kutoa kitu kioweve kama vile mafuta.
1.	mahali palipochimbwa na kutoa maji kwa ajili ya matumizi.					
2.	mahali palipochimbwa na kutoa kitu kioweve kama vile mafuta.					
4.	upawa ji	(pawa) chombo agh. cha kifuu cha nazi kinachofanana na kijiko kikubwa chenye shimo agh. hutumika kukorogea au kuchotea mchuzi; ukasi.				

Inapendekezwa maelezo yanayotolewa yawe mafupi, sahihi na yanayoeleweka. Kadhalika inapendekezwa maelezo yawe mepesi kuliko neno lenyewe linalotolewa fasili. Maelezo magumu au yanayotumia maneno magumu hayatamsaidia msomaji. Mara nyingine ni vigumu kutoa fasili. Ugumu huo ukijitokeza sana unaweza kutumia picha au michoro iliyo wazi. Wakati mwingine maelezo yanaweza yakafuatiwa na kisawe kinachofahamika.

Kamusi Wahidiya

Katika Kamusi ya lugha moja (kamusi wahidiya), mkazo mkubwa uwekwe kwenye kutoa maelezo. Fasili inayotolewa kwa maelezo itasaidia kufafanua dhana kama zinavyoeleweka katika lugha hiyo husika. Utaratibu wa kutoa visawe utumike kwa nadra tu, hasa kwa dhana ambazo ni ngumu kuelezea. Visawe vinaweza kusaidiwa na maelezo. Fasili ikitawaliwa na visawe tu, kamusi hiyo itaitwa kamusi ya visawe na haitamsaidia sana mtu anayejifunza lugha hiyo. Hebu tuangalie mfano kutoka Kamusi ya TUKI (1981).

Mf. 13 **chauchau** ji chai, chichiri, chirimiri, hongo, kathongo, kiimikizo, mrungura, rushwa
chai ji rushwa, hongo
chirimiri ji rushwa, hongo, kathongo, mrungura, chichiri, chai.

Utaratibu huu wa uingizaji vitomeo hauwezi kumsaidia mtu anayejifunza lugha bali yule ambaye tayari anaifahamu na anataka kujua visawe vya maneno fulanifulani. Ni vyema pia maneno yanayotumika katika kutoa fasili yawe ni vitomeo katika kamusi ili kupata ufafanuzi zaidi. Tuangalie mfano huu kutoka Kamusi ya TUKI (1981).

Mf. 12 **basha** (B)ji ma - mwanamume mwenye *kulawiti* watu; mfiraji, mende.

Kama unajifunza lugha visawe havitakusaidia sana zaidi ya yale maelezo yaliyotangulia. Katika mfano huu maelezo yaliyotolewa sio rahisi kwa sababu ya kutumia neno *kulawiti*. Kwa hiyo, msomaji atashawishika kuangalia neno *kulawiti* katika kamusi fasili za maelezo za visawe vilivyoorodheshwa. Visawe hivyo katika kamusi ya TUKI (1981) vimeingizwa kama ifuatavyo:-

Mf. 13 **mfiraji** ji wa - mtu mwenye tabia ya *kulawiti* wenzake; mula, afandi.
mula - halimo katika kamusi
afandi ji ma taz. afande (B)
afande ji ma - (B) basha (B) pia afandi, afendi.
afandi ji ma- taz. afande (B)
afendi ji ma- taz. afande (B)

Mpaka hapo mtumiaji wa kamusi anayejifunza lugha atakuwa bado hajaelewa chochote.

Kwa hiyo, kutoa maelezo kwa kutumia maneno magumu ambayo hayakingizwa kwenye kamusi au kwa kutumia visawe hupunguza ubora wa kamusi na hivyo kushindwa kufanya kazi iliyokusudiwa.

Tuchukue nafasi hii kuangalia mfano mzuri wa kuingiza vitomeo vya kamusi ya lugha moja (Kamusi Wahidiya).

Katika Kiswahili visawe vya **bembeleza** ni **tuliza** na **ongoa**. Kwa kufuata utaratibu ambao sio mzuri, mtunga Kamusi angeliweza kuingiza vidahizo hivi kama ifuatavyo:

Mf. 14 **bembeleza** kt, tuliza, ongoa.
ongoa kt, bembeleza, tuliza.
tuliza kt, bembeleza, ongoa.

Utaratibu unaofaa ni kama ule uliotumiwa na Johnson, F. (1935) kama ifuatavyo:

Mf. 15 **bembeleza**, 1 kulea vizuri. 2 kuweka katika njia nzuri. 3 kubadili hali ya mwendo au tabia. 4 kumbembeleza mtoto mpaka alale.

tuliza, 1 kunyamazisha. 2 kufariji. 3 kupoza, kupunguza maumivu, uchungu, n.k.

Utumiaji wa visawe utumike kwa nadra sana hasa pakiwa na ugumu wa maelezo au kama visawe vilivyotumiwa vimekwisha tolewa maelezo katika kamusi.

Kamusi Thaniya/Mahuluti

Katika kamusi ya lugha mbili au zaidi, utaratibu unakuwa tofauti kidogo. Mkazo mkubwa unakuwa katika kutoa maneno yenye maana sawa na kidahizo ambacho kipo katika lugha chasili. kwa mujibu wa makala haya tutatumia istilahi zifuatazo: Kwanza, tutatumia *fasili neno* kwa maana ya neno katika lugha lengwa lenye maana sawa na neno katika lugha chasili. Pili tutatumia *fasili maelezo* kwa maana ya maelezo ya lugha lengwa yanayotoa maana ya neno katika lugha chasili.

Katika kukabili sehemu hii kwanza ifahamike kuwa fasili kamili ni chache mno kwa sababu zifuatazo kama zilivyotajwa na Hartmann, (1983:159-160)

1. Mfumo wa dhana sio sawa katika lugha tofauti.
2. Vikoa vya maana vinavyotakiwa kutolewa fasili sio sawa kila wakati.
3. Maneno ya kitamaduni ambayo hutaja mambo fulani katika utamaduni wa lugha chasili yanaweza yakawa hayana **fasili neno** katika lugha inayolengwa.
4. Maendeleo ya sayansi na teknolojia yawezekana hayajaingia katika lugha mojawapo kwa mfano lugha za kienyeji katika nchi zinazoendelea.
5. Maana za maneno ni telezi na hazina sifa imara, kwa mfano:
 - (a) Hakuna neno lenye maana ileile katika mazingira mawili tofauti.
 - (b) Hakuna visawe kamili katika lugha
 - (c) hakuna ulinganifu kamili wa maana kati ya maneno yanayolingana katika lugha tofauti.

Hartmann (1983) anaendelea kusema kuwa pamoja na matatizo hayo tulioyaona hapo juu bado mtunga kamusi analazimika kutafuta

fasili-neno ambalo litalinganalingana na neno katika lugha chasili na kutoa matumizi sahihi katika lugha inayolengwa.

Katika jitihada ya kutafuta **fasili-neno**, Hartmann, (1983), anaendelea kueleza kuwa mtunga kamusi afahamu mbinu zilizopo katika lugha za kupanua na kuendeleza msamiati. Mbinu hizo ni kama hizi zifuatazo:

- (a) Kukopa kwa kutohoa
- (b) Kukopa kwa kutoa fasili maelezo
- (c) Kubuni maneno mapya
- (d) Kupanua/kuongeza maana mpya katika maneno yaliopo
- (e) Kurakabu kwa kutumia lugha moja au kwa kuchanganya lugha.

Baada ya maelezo ya nadharia hii, ni vyema tuangalie mifano michache bora kutoka kwenye kamusi mbalimbali ya jinsi ya kuingiza vitomeo vya kamusi thaniya au mahuluti.

Mf. 16 1. **Kamusi ya Kijerumani - Kiingereza**
Dienstag, tuesday
futteral, case, box, sheath
gabe, gift, present, donation, offering
rumor, noise, uproar

2. **Kamusi ya Kiingereza - Kiswahili**
acne, n. kinusi, chunusi
brimstone, n. kiberiti
creek, n. hori, ghuba ndogo, wangwa
enkindle, vt washa, chocha, amsha, chochea
(Johnson, 1939: 6;65;124;184).

3. **Kamusi ya Kiswahili - Kiingereza**
abudu worship
chafya a sneeze
gawanya divide
karatasi paper
(Feely, 1991: 1; 13;30;51).

Utaratibu huu unaweza kuvunjwa tu ikiwa kidahizo katika lugha chasili hakina **tafsiri-neno** katika lugha inayolengwa. Hali hii hujitokeza kwa sababu kama zilizoorodheshwa hapo juu. Ili kutatua tatizo hili **fasili-maelezo** hutolewa.

Mf. 17 1. **Kamusi ya Kiarabu - Kiingereza**
tamir, hump of a camel; with a large hump.
taammi, buying a female slave

azra, cross-born from a free man and a slave (Steinguss, 1972:159;24).

2. Kamusi ya Kiingereza - Kiswahili

entail, vt. leta nyuma yake, fanya; (law) rithisha mali isiyoweza kutoka katika ukoo fulani.

frieze n. mapambo ya picha n.k. Kiambazani juu.

hoot, vi. lia kama bundi, lia kama paipu ya meli au honi ya motokaa.

maladministration n. uongozi mbaya; kutawala vibaya. (Johnson, 1939:185; 230; 268; 334).

3. Kamusi ya Kiswahili - Kiingereza

gusana kw. touch one another.

chukuliwa unchukuliwa be considered as.

fumaniwa unfumaniwa be caught in the act.

fungamana unfungamana be fastened together.

(Freely, 1991: 18,28;29;24).

Utaratibu huu wa kutumia fasili-maelezo hausadifu ikiwa

fasili-neno katika lugha ya pili lipo. Sio busara kwa mfano kuingiza vitomeo kama ifuatavyo:-

Mf. 18 **fart** vi, toa hewa kwa nguvu kwa kupitia tupu yanyuma, hewa yenyewe.

fire-alarm n. kifaa kinachotumiwa kujulisha watu hatari ya moto.

foot-hold n. vishikizo vya miguu katika kupanda mlima au m-
ajabali au hata katika barafu na miti (mnazi, mpopoo na
mchikichi).

Vitomeo hivi vingaliweza kuingiza kwa makini kama ifuatavyo:

fart vi, n. jamba; sura, shuta; ushuzi.

fire-alarm n. king'ora (cha kuashiria moto).

foot-hold n. kidato; pingu

(data ya mwandishi, 1984).

Pamoja na kwamba utaratibu wa kutoa fasili maelezo unakubalika kutokana na sababu tulizozitaja hapo juu, bado mtunga kamusi ajitahidi kutoa maelezo ambayo ni mafupi, na wazi yakijaribu kutaja sifa muhimu za neno hilo zinazojenga maana ya kitu kinachotajwa. Hakuna haja ya kuwa na maelezo marefu

ikiwa maelezo mafupi yanatoa dhana inayokusudiwa. Tuangalie mfano wa maelezo marefu na jinsi maelezo hayo yanavyoweza kuelezwa kwa ufupi.

- Mf. 19 1. **Maelezo Mrefu (Mfano)**
- foot-fault** n. (sports (tennis)) mrusho au mpigo wa kuanzia mchezo wa tenisi ambao umekataliwa sababu mpigaji miguu yake haikuwa mahali panapotakiwa kisheria.
- foot-plate** n. kibao au kijukwaa katika kichwa cha gari moshi ambacho dereva na mchochea moto husimama.
- foot-path** n. njia ndogo ya miguu njia itumiwayo na waendaji wa miguu kandokando ya au mashambani.
- Mf. 20. **Maelezo Mafupi (Mfano)**
- foot-fault** n. (sports (tennis)) kosa la kuruka mstari wakati wa kupiga mpira mara ya kwanza.
- foot-plate** n. (of a train) kijukwaa cha kusimamia dereva na mchochea moto
- foot-work** n. namna ya kutembeza miguu kwenye mchezo kama vile dansi, mpira, ngumi.
- foot-path** n. njia ya miguu.

Mfuatano wa Maana

Ukiwa na kidahizo chenye maana nyingi itakubidi kufikiria jinsi ya kuzipanga maana hizo; yaani maana ipi itangulie na ipi ifuate katika uorodheshaji. Mtunga kamusi au jopo la kutunga kamusi linashauriwa kuwa na vigezo vya kutumia. Baadhi ya vigezo ambavyo vinaweza kufikiriwa ni kwa mfano:

1. **kigezo cha kihistoria.** Hapa mtunga kamusi au jopo la kamusi litazingatia jinsi maana zilivyochipuka katika historia ya neno linaloshughulikiwa. Utaratibu huu haukwepeki ikiwa unatunga kamusi ya kihistoria.
2. **Kigezo cha kuangalia umuhimu wa maana za maneno hilo kwa wakati tulio nao.** Zipi ni maana za msingi na zipi ni maana za ziada.
3. **Kigezo cha kuangalia kiwango cha matumizi cha maana zilizo.** Maana ipi inatumika zaidi na inafuatiwa na ipi?

Upo uwezekano wa kuwa na vigezo vingine zaidi ya hivi. Hata hivyo, Hulbert (1968) anashauri kwamba mtunzi yuko huru kupanga maana ka utaratibu ambao anauona unafaa kwa neno analolishughulikia.

Mifano ya Matumizi

Mifano ya matumizi ni sentensi ambazo zinaingizwa baada ya fasili na visawe ili kumwelekeza msomaji jinsi ya kutumia neno hili. Sentensi za matumizi hukidhi dhima mbalimbali:

a) Kubainisha maneno yanayochukuana na neno linalofasiliwa.

Kwa mfano, tunasema:

<i>chemsha bongo</i>	sio	<i>kaanga bongo</i>
<i>piga mbizi</i>	sio	<i>ogelea mbizi</i>
<i>piga hodi</i>	sio	<i>ita hodi</i>
<i>endesha mkutano</i>	sio	<i>tembeza mkutano</i> n.k.

b) Kubainisha muktadha wa kiisimu ambamo neno husika linatumika.

c) Kuonyesha mawanda mbalimbali ya matumizi ya neno hilo

d) Kusaidia kuweka wazi fasili ya neno hasa kwa dhana ambazo ni ngumu kuelezea.

Sentensi za mifano zinaweza kunukuliwa kutoka kwenye maandishi mbalimbali. Kama upo ugumu wa kupata mifano kutoka kwenye maandishi, basi mtunga kamusi anaweza kutunga zake.

Pamoja na ukweli kwamba sentensi za mifano ni muhimu bado kuna ukweli pia kwamba ziko dhana ambazo hazina haja ya kutolewa sentensi za mifano kwani ziko wazi mno. Kwa hiyo, inashauriwa kuwa pale ambapo hapana haja ya kutoa sentensi ya mfano, basi ni vyema kuacha ili kuokoa nafasi.

Methali, Nahau, Misemo

Kwa sababu za kuhifadhi utamaduni na taarifa muhimu za lugha, methali, nahau na misemo inaweza kuingizwa katika kamusi. *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981) imeingiza methali bila maelezo ila nahau na misemo zimeingizwa pamoja na ufafanuzi wake.

Lipo suala la jinsi ya kuingiza methali, nahau na misemo. Wako wanaleksikografia wanaopendelea kuingiza methali, nahau au misemo chini ya kila neno linalotajwa katika mtungo huo kwa mfano (mt) "Maji yakimwagika hayazoleki" methali hii itaingizwa chini ya neno *maji*, *mwaga*, *zoa* au *zoleka*. utaratibu huu umeonekana kuwa huchukua nafasi nyingi katika kamusi kwa ajili ya kurudia rudia. Kwa hali hiyo, wanaleksikografia wengine wanaamua kuingiza methali, nahau au misemo chini ya neno la kwanza la mtungo huo. Zaidi ya hayo wengine huamua kuingiza chini ya neno la msingi. Labda swali litakua utalitambua je neno la msingi na je? mtumiaji kamusi atakuwa na uwezo sawa na mtunzi wa kutambua neno la msingi ili aweze kulitafuta kwenye kamusi?

Pamoja na matatizo yanayoweza kujitokeza katika uingizaji wa methali, nahau na misemo, inashauriwa kuwa tongo hizi tusizitumie kwa ajili ya kutolea fasili za maneno au mifano ya matumizi ya maneno. Kufanya hivyo sio busara

kwa vile tungo hizi sio wazi kimaana bali zina uficho wa namna fulani. Kwa hiyo zikitumika kufafanuliwa maana zitamkanganya zaidi msomaji.

Kwa upande wa nafasi au mahali ambapo tungo hizi zijitokeze katika kitomeo, tunaweza kufuata utaratibu uliotumika katika kudurusu toleo jipya la KKS ambao unaweka tungo hizi baada ya fasili za vidahizo na mifano ya matumizi. Zaidi ya hayo kabla ya kuziandika tungo hizo, hutanguliwa na msimbo wake kudokeza kama ni methali (mt), nahau (nh) au msemu (ms). Kwa mfano:

Mf. 21 **mbwa nm** mnyama afugwaye ambaye husaidia watu kuwinda na kulinda; (mt) ~ koko mkali kwao, ~ hafi maji akiona ufuko.

ng'oa kt ondoa kwa nguvu agh. pamoja na mizizi yake kitu kilichopandwa au kitu kilichopigiliwa au kumea k.v. mmea, msumari au jino: (nh) ~ nanga anza safari; anza kwenda ~ lea ~ eka, ~ lisha, ~ elewa, ~ ana.

Maneno Yaliyotawilishwa (Vinyambuo)

Yako maneno yanayotokana na maneno mengine kwa kutawilisha mzizi wa neno. Maneno haya yanaweza kuwa vitomeo kamili kama yana umuhimu sana kimatumizi au kama yana maana ambazo hazina uhusiano na maana za msingi za mizizi iliyojenga maneno hayo. Ama sivyo, maneno haya yaonyeshwe chini ya neno la msingi. kwa hali hii, kamusi inatakiwa idokeze katika utangulizi au mahali pengine jinsi maneno hayo yatakavyojitokeza katika kamusi ili kumsaidia msomaji katika kulipata neno hilo kwa urahisi. Mifano ya utawilishaji ni hii ifuatayo:

Mf. 22 (a) **Lima** (nm) mkulima, kilimo, ulimaji.
(kt) limwa, limiwa, limisha, limishwa, limiana.

(b) **Jenga** (nm) jengo, majengo, ujenzi, ujengaji
(kt) jengwa, jengea, jengewa, jengeana, jengesha, jengeshana.

Maumbo haya yanatakiwa yatolewe maelezo na ikiwezekana kudokeza mabadiliko ya maana yanayojitokeza kutokana na mabadiliko ya maumbo. Maelezo hayo ni ya muhimu katika kuifanya kamusi iwe ya msaada zaidi kwa watumiaji kwa hiyo yaandaliwe kwa makini sana. Feely (1991) ameingiza maumbo mengi ambayo ni vinyambuo vya nomino au vitenzi kama vitomeo kamili. *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981) imeingiza vinyambuo nomino vingi kama vitomeo kamili ila vinyambuo vitenzi vimeorodheshwa chini ya vitenzi mama kwa kuonyesha viambishi vinavyohusika tu.

lowe.a *kt* fanya maskani mbali na mahali pako pa-asili; seletea mahali; kaa mahali kabisa. ~lea, ~leka, ~lesha, ~wa, ~ana.

(TUKI 1981:145)

Picha/Michoro

Picha au michoro ni muhimu katika kamusi na husaidia kuweka wazi dhana fulani fulani ambazo ni ngumu kuzitolea fasili. Hata hivyo, picha au michoro haiondoi nafasi na umuhimu wa fasili. Zgusta (1989) anaona kuwa madhumuni makuu ya kuwa na picha au michoro ni kuonyesha vitu visivyo vya kawaida au ambavyo havifahamiki sana.

Umuhimu wa kuwa na picha au michoro katika kamusi unategemea pia aina ya kamusi. Kamusi za kawaida za watu wazima kwa hakika hazitakuwa na michoro mingi ukilinganisha na kamusi za watoto, za shule, za kiufundi na kisayansi.

Pamoja na hayo, picha na michoro inaweza kuingizwa kwenye kamusi kwa madhumuni ya kuifanya kamusi ivutie na hivyo kuuzika.

Ukilinganisha picha na michoro utagundua kuwa picha huwa na taarifa nyingi kuliko michoro. Mara nyingi picha huonyesha hata sifa ambazo sio muhimu katika kukufanya uelewe dhana ya kitu chenyewe. Michoro inaweza kuonyesha sifa kadhaa tu na kuzifanya zikawa wazi zaidi. Katika picha sifa zisizo za msingi zinaweza zikatokea kwa uwazi zaidi kuliko zile za msingi zaidi. Kwa hiyo, kama mchoraji mzuri anaweza kupatikana, **michoro ni bora zaidi kuliko picha za kamera.**

Hitimisho

Utungaji wa kamusi ni sayansi na ni sanaa. Kama sanaa umahiri utapatikana katika kushiriki kimatendo kwa muda mrefu katika kazi hii.

Kama sayansi, utungaji kamusi umejiegemeza zaidi kwenye sayansi ya lugha. kwa kufuatilia maelezo ya makala haya tangu mwanzo hadi mwisho tunalazimika kusema kuwa kazi ya kutunga kamusi inahitaji elimu ya fonetiki, fonolojia, sintaksia na semantiki. Hii ni pamoja na kutalii nyanja za isimu jamii, isimu linganishi, na etimolojia. Yote hayo kwa pamoja ndio msingi wa kusawidi vitomeo. Hata hivyo kutafsiri nadharia hizo zitumike kimatendo kwa manufaa katika fani hii sio lelemama. Kwani lugha zinatofautiana katika miundo yake ya fonolojia, mofolojia, sintaksia na semantiki. Ufumbuzi wa tatizo hili ni kupata uzoefu!

Maelezo

1. Maelezo haya yametolewa kwenye mhadhara wa Profesa Class katika seminar ya Istilahi iliyofanyika EACROTANAL, Zanzibar, Disemba 1983.
2. **Kamusi ya Kiswahili Sanifu** (1981) imetumia kifupisho (kw.) kwa maana ya "Kiwakilishi" lakini hakuna maelezo kwenye utangulizi. Katika muwada wa toleo la pili msibo (ji) kwa ajili ya nomino unabadilishwa na kuwa (nm).
3. Istilahi hizi zimetumia na Ruth Mukama (1983) katika makala yake itwayo "Uimarishaji wa Maelezo ya Kisarufi na Miongozo ya matumizi ya maneno katika Kamusi ya Kiswahili Sanifu". Katika warsha ya Kudurusu kamusi, Kibaha Tanzania.
4. Katika masuala ya "uhusika" Mukama (1993) amependekeza misimbo ifuatayo: (EL) = elekesi na (SOEL) = kisoelekezi.

MAREJEO

- Abraham, R.C. *Somali-English Dictionary* University of London Press Ltd., London, 1964.
- Al-Kasimi, A.M. *Linguistics and Bilingual Dictionaries*.
Leiden: E.J. Brill, 1977.
- Batholomew, D.A. *Bilingual Dictionaries for Indigenous Languages*.
Instituto Linguistico de Verano: Mexico, 1983.
- Betteridge, H.T. *Cassell's German-English Dictionary* Cassell, and Co. Ltd., London, 1978.
- Christ, G.E. *The Nuttall Dictionary of English Synonyms and Antonyms*
Frederick Warne & Co. Ltd., London, New York, 1943.
- Feely, G. *The Friendly Modern Swahili-Modern English Dictionary*. MS-tryk: Denmark, 1991.
- Hartmann, R.K. *Lexicography: Principles and Practice*:
Academic Press, London, New York, 1983.
- Hornby, A.S. *Advanced learners Dictionary* OUP, Oxford, London, 1974.
- Hulbert, J.R. *Dictionaries: British and American* Andre Deutsch Ltd., London, 1968.
- Johnson, F. *English-Swahili Dictionary* Oxford University, Press: Nairobi, 1939.
- *Kamusi ya Kiswahili Yaani Kitabu cha Maneno ya Kiswahili*. The Sheldon Press: London, 1935.
- Kiango, J.G. *Dhima ya Kamusi katika Kusanifisha Lugha*.
IKR: DSM, 1995.
- Landau, I.S. *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*.
Cambridge University Press: Cambridge, 1989.
- Mdee, J.S. (Mhariri) *Misingi ya Utungaji wa Kamusi* TUKI: Dar es Salaam, 1995.
- Singh, R.A. *An Introduction to Lexicography*.
Mysore: Central Institute of Indian Languages, Mysore, 1982
- Sledd, J. *Dictionaries and That Dictionary* Scott, Foresman and Company Chicago, 1962.

Steinguss, F. *A learner's Arabic-English Dictionary* Librairie Du Liban, Riad Solh Squar, Beirut, 1972.

TUKI. *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*.
OUP: Nairobi, DSM, 1981.

Zgusta, L. *Manual of Lexicography*.
Mouton: The Hague, Paris, 1971.